

Mariusz Szajda

Formy arteterapii w penitencjarystyce i ich wpływ na skazanych

The social rehabilitation function of visual art as a special tool of introspection

Artykuł przekonuje do podejmowania form arteterapii w penitencjarystyce z wykorzystaniem najprostszych metod związanych z interpretacją dzieł sztuki. Zwraca przy tym uwagę na zjawisko introspekcji rozumianej jako wgląd we własne wnętrze, pozwala człowiekowi odkrywać prawdę o sobie samym i własnym ludzkim losie. Sztuka wizualna poprzez swój wpływ na odbiorcę może być właśnie przyczyną do podjęcia refleksji nad własnym życiem. Dzieła dawnych mistrzów, jak chociażby Hieronima Boscha czy też współczesnych artystów, np. Pabla Picasso, są dobrymi przykładami, w jaki sposób człowiek, kontemplując sztukę, kształtuje w sobie świat utraconych wartości. Tym sposobem resocjalizacja poprzez sztukę służy naprawie ludzkiego wnętrza i prowadzi do rozwoju jego życia duchowego.

Słowa kluczowe: resocjalizacja, introspekcja, sztuka wizualna, kontemplacja.

The article convinces people to take up forms of art therapy in penitentiary studies with the use of the simplest methods related to the interpretation of works of art. At the same time, it draws attention to the phenomenon of introspection, understood as an insight into one's own interior, which allows a man to discover the truth about himself and his own human fate.

Visual art, through its impact on the recipient, can be the reason to reflect on one's own life. The works of old masters, such as Hieronymus Bosch or contemporary artists, such as Pablo Picasso, are good examples of how a man, while contemplating art, shapes the world of lost values

in himself. In this way, resocialization through art serves to repair the human interior and leads to the development of their spiritual life.

Key words: resocialization, introspection, visual art, contemplation.

Wstęp

Efektywność programów resocjalizacji uwzględniających oddziaływanie poprzez sztukę w warunkach izolacji więziennej w sposób szczególnie pokazuje, jak ważny jest kontakt ze sztuką w kontekście usprawniania kontroli negatywnych emocji, radzenia sobie ze stresem izolacji, obniżania poziomu zachowań agresywnych czy poprawiania relacji osadzonych z innymi więźniami oraz personelem więziennym. Dzięki różnym formom pozwala stymulować zmiany w kierunku wewnętrznego umiejscowienia kontroli czy ułatwia budowanie tożsamości w oparciu o pozytywne wzorce¹. Anetta Jaworska² za główne zalety sztuki w kontekście penitencjarnym uznaje funkcję katarsko-kompensacyjną, stwarzanie warunków do ekspresji osobowości więźniów i wpływ na bardziej adekwatne spostrzeżenie siebie i otaczającej rzeczywistości.

Zajęcia kulturalno-oświatowe realizowane są w zakładach karnych i aresztach śledczych zgodnie z zarządzeniem nr 19/16 z 14 kwietnia 2016 r. Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w sprawie szczegółowych zasad prowadzenia i organizacji pracy penitencjarnej oraz zakresów czynności funkcjonariuszy i pracowników działów penitencjarnych i terapeutycznych oraz oddziałów penitencjarnych³. Mogą one pełnić różne funkcje i w różny sposób służyć resocjalizacji – w podjętym temacie szczególną uwagę proponuje się zwrócić na formy zajęć, w trakcie realizacji których sztuka posłuży głównie za narzędzie introspekcji (termin wywodzi się od łacińskiego słowa „introspectio” i można go tłumaczyć: „zaglądanie do wewnątrz”) rozumianej jako analiza uczuć, emocji czy przyczyn różnych naszych zachowań. Analiza pozwalająca na rzetelne przyjrzenie się własnej psychice pod kątem weryfikacji naszych zachowań,

¹ D. Gussak. *Comparing the effectiveness of art therapy on depression and locus of control of male and female inmates*. „Arts in Psychotherapy” 2009, 36.

² A. Jaworska. *Readaptacyjna wartość sztuki w zakładach karnych*. Akademia Pomorska, Słupsk 2008.

³ Tekst dostępny na stronie: <http://www.bip.sw.gov.pl/SiteCollectionDocuments/CZSW/aktyprawne/zarz%C4%85dzenie%20nr%2019%20w%20sprawie%20szczeg%C3%B3%C5%82owych%20zasad%20prowadzenia%20i%20organizacji%20pracy%20penitencjarnej.pdf>, (dostęp: 17.02.2021).

decyzji, które podjęliśmy, i czynników, które sprawiają, że postępujemy w taki, a nie inny sposób. Ułatwia też identyfikować nasze potrzeby i obiektywnie ocenić relacje z innymi ludźmi.

Resocjalizacyjny wymiar sztuki

W XX wieku starożytne pojęcie „katarsis” interpretowane od czasów Arystotelesa jako oczyszczenie, dążenie poprzez zadumę i refleksję do naprawy swojego życia pojawiło się ponownie w perspektywie psychoanalizy. Zawdzięczać to możemy dwóm wielkim twórcom: Josefowi Breuerowi i Zygmunutowi Freudowi. W swojej wspólnej książce pt. *Studia nad histerią*⁴, będącej kamieniem milowym dla rozwoju psychoterapii, wprowadzili pojęcie „katarsis” rozumianej jako „metoda katartyczna”. Prowadziła ona na płaszczyźnie psychoterapeutycznej do oczyszczenia emocjonalnego, psychicznego i duchowego. Wspomniani naukowcy chcieli osiągnąć uwolnienie tłumionych emocji poprzez zastosowanie odpowiedniej psychoterapii lub hipnozy.

Nie ulega zatem wątpliwości, że oczyszczenie rozumiane jako „katarsis” dokonywało się w przestrzeni życia ludzkiego przez działania artystyczne, prowadząc także do rozwoju wielu metod terapeutycznych. Analizując osiągnięcia sztuki, nade wszystko wizualnej, można odnieść wrażenie, że wpisuje się ona w ten mechanizm oczyszczania wewnętrznego człowieka, stając się pretekstem dla głębszej refleksji i zadumy. Wydaje się, że współcześnie sztuka może stać się dla człowieka, często pogubionego duchowo i moralnie, takim przyczynkiem dla rachunku sumienia prowadzącym do jego przemiany wewnętrznej. Dlatego też należy zwrócić uwagę na resocjalizacyjną funkcję, jaką pełni sztuka wizualna dla współczesnego odbiorcy, korzystając ze swojej wielowiekowej spuścizny. Twórcy, próbując poruszać serca i sumienia ludzi, zwracają ich uwagę na określone spektrum wartości oraz problemów natury społecznej czy też politycznej.

Izolacja więzienna w sposób szczególny pokazuje wieloaspektowe oddziaływanie sztuki, wpływając na zwiększenie efektywności resocjalizacji. Kontakt ze sztuką między innymi usprawnia kontrolę negatywnych emocji, ułatwia radzenie sobie ze stresem izolacji, obniża poziom zachowań

⁴ S. Freud, J. Brauer, *Studia nad histerią*, tłum. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 2012.

agresywnych, poprawia relacje osadzonych z innymi więźniami i personelem więziennym, pozwala stymulować zmiany w kierunku wewnętrznego umiejscowienia kontroli, ułatwia budowanie tożsamości w oparciu o pozytywne wzorce⁵. A. Jaworska⁶ za główne zalety sztuki w kontekście penitencjarnym uznaje funkcję kataraktyczno-kompensacyjną, stwarzanie warunków do ekspresji osobowości więźniów i wpływ na bardziej adekwatne postrzeganie siebie i otaczającej rzeczywistości.

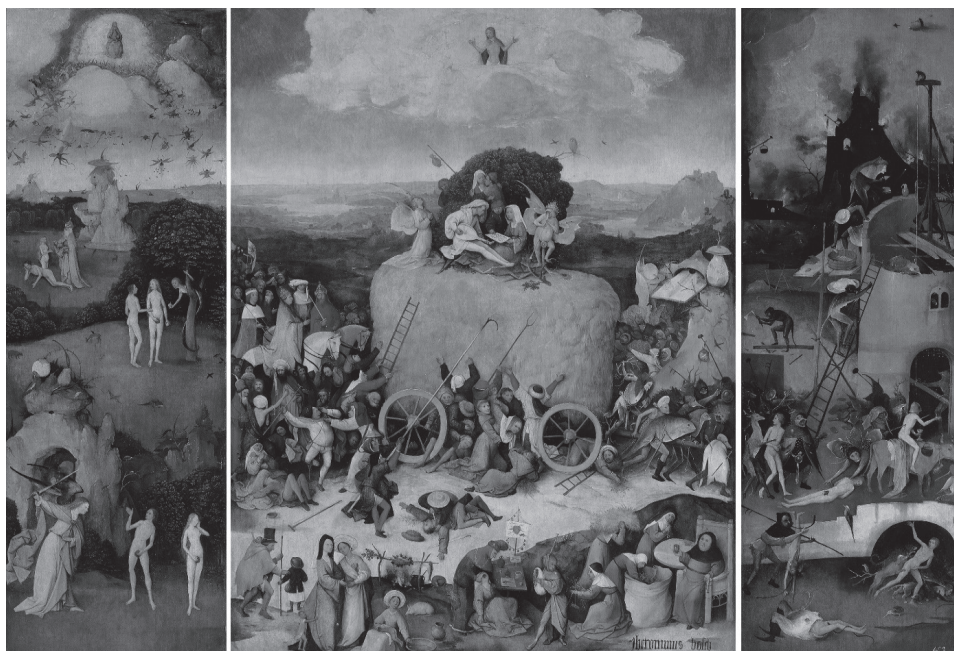
Sztuka wizualna, a w szczególności malarstwo czy też grafika, od początków istnienia w przestrzeni kultury pełniły poza funkcją estetyczną także rolę edukacyjną, moralizatorską lub terapeutyczną. Patrząc np. na dzieła wielkich mistrzów średniowiecza, łatwo zauważymy, jak można ją wykorzystać w zajęciach resocjalizacyjnych. Warto w tym kontekście wspomnieć chociażby Hieronima Boscha, którego twórczość charakteryzuje się złożoną symboliką i dogłębną analizą losu ludzkiego⁷. Wśród wielu prac artysty na szczególną uwagę zasługuje jego dzieło powstałe ok. 1516 r. pod tytułem *Wóz z sianem*⁸ (rys. 1.). Jest to tryptyk, który zbudowany został na autorskiej koncepcji trzech przestrzeni: wizji raj, wizji ziemi i wizji piekła. Na wizję raj, składa się narracja skupiona wokół Adama i Ewy, a także popełnionego przez nich grzechu pierworodnego. Twórca przedstawił trzy epizody z ich życia, a były nimi: stworzenie Ewy z żebra Adamowego, kuszenie pierwszych rodziców przez węża i wreszcie moment wygnania Adama i Ewy z raj. Całości towarzyszy w górnej części obrazu scena strącenia z nieba Lucyfera i upadłych aniołów. H. Bosch wyraźnie pokazuje, do czego prowadzi odwrócenie się od Boga i pójście drogą grzechu. Strącenie upadłych aniołów i wyrzucenie Adama i Ewy z raj, staje się skutkiem przeciwstawienia się woli Bożej.

⁵ D. Gussak, op. cit., s. 36.

⁶ A. Jaworska. *Readaptacyjna wartość sztuki w zakładach karnych*, Akademia Pomorska, Słupsk 2008.

⁷ Hieronimus Bosch (ok. 1450-1516) – wybitny rysownik i malarz niderlandzki przełomu gotyku i początków renesansu. Rzeczywiście nazywał się Hieronymus (Jeroen) Anthoniszoon van Aken, urodził się zaś w 's-Hertogenbosch, w którym żył i pracował przez większą część życia. W swojej twórczości sięgał po szeroki wachlarz tematyczny poczynawszy od zagadnień religijnych aż po różne sceny życia codziennego. Charakterystyczne dla jego twórczości są elementy fantastyczne, jak i moralizatorskie. Wśród ważniejszych dzieł należy wymienić: *Ogród ziemskich rozkoszy* lub *Tysiącletnie królestwo* (Muzeum Prado, Madryt), *Kuszenie św. Antoniego* (Muzeum National de Arte Antiga, Lizbona), *Siedem grzechów głównych i Cztery rzeczy ostateczne* lub *Stół mądrości* (Muzeum Prado, Madryt), *Ecce Homo* (Städelsches Kunstinstitut, Frankfurt nad Menem). Por. Hieronymus Bosch, Encyclopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Hieronimus-Bosch> (dostęp: 23.02.2021). A. Devitini Dufour, Bosch. *Klasyki sztuki*, tłum. A. Wieczorek-Niebielska, Przedsiębiorstwo Wydawnicze „Rzeczypospolita” S.A., Warszawa 2006.

⁸ M. Szajda, *Zaproszenie Hieronima Boscha na ... sianokosy*, Głos Szczecińsko Kamieński, (2015)10, s. 16.

Rys. 1. Hieronim Bosch, *Wóz z sianem*⁹.

Interesująca ze względu na oddziaływanie resocjalizacyjne jest środkowa część tryptyku ukazująca w głównej scenie wóz z sianem, który zmierza od przedstawionego na lewym skrzydle utraconego raju w kierunku wizji piekła (skrzydło prawe tryptyku). Tytułowy wóz z sianem staje się symbolem upadłego życia, na które składają się jedynie przyjemności doczesne, bogactwo tego świata i ludzkie zaszczyty. To właśnie te doczesne wartości stają w centrum zainteresowania człowieka. Należy zauważyć, że wóz ciągnięty jest przez demoniczne istoty w kierunku czeluści piekielnych. Próbuje wdrapać się na niego ludzie pochodzący z różnych warstw społecznych, począwszy od chłopów poprzez mieszczaństwo i dostojników. Każdy z nich chce zdobyć dla siebie chociaż źdźbło siana. „H. Bosch nie bez powodu utożsamia dobra materialne, przyjemności tego świata i ziemskie zaszczyty z sianem, które jest ze swej natury jedynie zwiędłą uschlą trawą”¹⁰.

Za wozem podążają możnowładcy ze swoim dworem. Ludzie znajdujący się wokół wozu są w stanie zrobić wszystko, byleby pozyskać choćby

⁹ H. Bosch, *Wóz z sianem*, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4c/Jheronimus_Bosch_-_De_hooiwagen_%28c.1516%2C_Prado%29.jpg, (dostęp: 23.02.2021).

¹⁰ Ibidem.

namiastkę szczęścia doczesnego symbolizowanego przez siano. Dlatego widać, jak wzajemnie się kłócą, pałają zazdrością, a nawet są zdolni do zabójstwa. Wokół istot ludzkich dostrzec można fantastyczne stwory, które towarzyszą człowieczej wędrówce. Osobom podatnym na demoralizujące wpływy innych warto podjętą interpretacją uświadamiać, że skłonni do złych uczynków są wszyscy, nawet duchowni, których reprezentują zakonnice chowające siano do worków i zakonnik trzymający w ręku kielich. „Chęć posiadania dóbr doczesnych odsuwa w niebyt dobra duchowe, czego doskonałym przykładem jest ów właśnie mnich i towarzyszące mu siostry zakonne”¹¹. Zauważyć można, że „po środku sceny mężczyzna w kapeluszu podrzyna gardło innemu. Płasko malowane postacie walczą, szarpia się, pożerają. Świat według Boscha jest okrutny. Człowiek jest okrutny. Poddany niemalże biernie ciemnym instynktom, podąża za nimi bezmyślnie. Bosch zdaje się mówić: piekło zaczyna się na ziemi”¹².

Na szczycie wozu dostrzec można parę zakochanych chowających się w krzakach oraz trójkę muzykantów. Po jednej ze stron widać niebieskiego demona przygrywającego na nosie wystylizowanym na instrument. Zniwala on sobą ludzi, stając się symbolem hipokryzji. Jedyńm jego celem jest odciągnięcie człowieka od Boga i usidlenie diabelskimi sztuczkami. Po przeciwnej stronie niebieskiego demona widać modlącego się anioła, który wstawia się przed Bogiem za ludźmi, którzy poddają się diabłu. Baraszkująca w krzakach para przekonana jest, że nikt ich nie widzi i może robić co tylko zechce. Tymczasem przed Bogiem nie ma nic zakrytego. On jako Stwórca świata widzi wszystko. H. Bosch podkreśla tę prawdę, umiejscawiając nad całą sceną z wozem postać Chrystusa zmartwychwstałego, który okazuje stygmaty męki, jaką przeszedł dla zbawienia ludzkości. Niestety tłum ludzi, który kroczy za diabolicznym wozem z sianem, nie dostrzega Zbawcy i podąża za demonami.

H. Bosch chciał w symboliczny sposób pokazać stan duchowy ludzkości, która zatracą się w dobrach materialnych, grzechu i ułudzie, podążając na zatracenie. Dobra materialne tego świata są niczym siano, nie mają żadnej wartości w oczach Bożych. Dlatego człowiek, pokładając ufność w mamonie i zaszczytach ziemskich, zatracą się, skazując na wieczne

¹¹ A. Wierszuń, Średniowieczny świat Hieronima Boscha, odsłona pierwsza „Wóz z sianem”, [w:] Kroniki kulturalne, <https://kronikikulturalne.wordpress.com/2012/01/04/sredniowieczny-swiat-hieronima-boscha-odslona-pierwsza-woz-z-sianem> (dostęp: 08.02.2021).

¹² *Wóz z sianem. Co nieco o sztuce i inne historie*, <https://kronikikulturalne.wordpress.com/2012/01/04/sredniowieczny-swiat-hieronima-boscha-odslona-pierwsza-woz-z-sianem/> (dostęp: 08.02.2021).

potępienie. Bo tak naprawdę, jak wskazuje niderlandzki mistrz, to co jest najważniejsze, rozegra się po śmierci, kiedy to trzeba będzie zdać sprawę ze swojego życia. H. Bosch nawiązał w wizji życia ziemskiego do starego flamandzkiego przysłowia: „Świat jest wozem z sianem, z którego każdy bierze ile może”¹³.

Dopełnieniem całości obrazu jest panel trzeci ukazujący wizję piekła. To właśnie w jego kierunku demony prowadzą wóz z sianem i można powiedzieć, że piekło staje się ukoronowaniem tej drogi. To tutaj właśnie omotana diabelskimi sztuczkami ludzkość dostrzega dokąd została doprowadzona i co ją czeka. Piekło w wizji H. Boscha ukazane zostało jako posępne miasto, gdzie w oddali dostrzec można piekielne ognie, natomiast w jego centrum demony wnoszą wieżę z ludzkich grzechów, to ona ma górować ponad wszystkim. Budowlę tę zapewne odnieść można do biblijnej wieży Babel, która nigdy nie została ukończona, a która miała symbolizować triumf człowieka nad Bogiem. Demony niejako stwarzają własną wieżę Babel będącą symbolem grzechu i przeciwstawienia się woli Bożej. Wydaje się, że wieża jest centralnym punktem piekieł i dzięki ludzkim grzechom, które są jej budulcem, może być wciąż wznoszona w górę. W przestrzeni piekieł dostrzec także można dusze ludzkie, które otoczone są fanatmagorycznymi demonami. Są one symbolem ludzkich grzechów i przywar. Widać ropuchę i psa kąsającego człowieka. Zwierzęta te w tej przestrzeni są symbolem bezeceństwa, lubieżności czy marnotrawstwa. I tak rzeczywistość piekła staje się obrazem stanu ludzkości, która zatrafiła się w demonicznych przyjemnościach i tym samym utraciła stan łaski Bożej i Bożego błogosławieństwa. Odrzucając swojego Stwórcę, odrzuciła tym samym szansę na wieczne szczęście w przestrzeniach nieba, jako rzeczywistości wiecznego przebywania Boga. W konsekwencji pojawia się ból, cierpienie i poczucie wiecznego odrzucenia.

Mateusz Kłagisz, analizując dzieło H. Boscha *Wóz z sianem*, zauważa, że „głównym tematem tego obrazu pozostaje ludzkość trwająca w grzechu – ta ludzkość, która zapomniawszy o boskich przykazaniach, nie interesuje się swoim przeznaczeniem, lecz pomnażaniem majątku”¹⁴. To właśnie chciwość piętnuje niderlandzki artysta jako chorobę paraliżującą ludzkość i pchającego człowieka w kierunku wiecznego potępienia.

¹³ H. Bosch: *Wóz siana*, [w:] wiara.pl. kultura, <https://kultura.wiara.pl/doc/451739.Hieronimus-Bosch-Woz-siana> (dostęp: 08.02.2021).

¹⁴ M. Kłagisz, *Grzech, kara i piekło w malarstwie Hieronima Boscha oraz średniowiecznej literaturze eschatologicznej*, [w:] Jagiellonian Univeristy Repository, <https://core.ac.uk/reader/225129650> (dostęp: 08.02.2021).

Chciwość zwycięża w życiu ludzkim nad Bożymi przykazaniami, sprawiając, że człowiek zapomina o takich cnotach jak miłosierdzie, dobro, miłość. Walter Bosing zwraca uwagę, że tryptyk *Wóz z sianem* to swoiste credo artysty, zawierające istotę myśli religijno-moralnej H. Boscha¹⁵. Malarz wskazał, że dobra doczesna czy też ziemskie zaszczyty służą jedynie budowaniu królestwa szatana, który wykorzystuje te marności świata, aby kusić człowieka i sprowadzać na drogę zła.

W resocjalizacji penitencjarnej powyższa interpretacja może służyć nie tylko jako ostrzeżenie przed różnymi pokusami, zwłaszcza chciwością wyniszczającą wewnątrz człowieka i prowadzącą w kierunku zatracenia życia duchowego. Możemy przy jej pomocy przekonywać więźniów, że człowiek pozbawiony odniesienia do Transcendencji ginie w materii i gubi sens życia, który pozwala mu przeciwstawiać się egoizmowi. Egoizm i chciwość omamniają człowieka wizją szczęścia zbudowanego na dobrach materialnych. Ten, poddając się tym zwodniczym żądom, jest zdolny nawet do przestępstwa, byleby tylko zaspokoić własne pragnienia. H. Bosch przypomina, że nawet jeśli człowiek uniknie za swe niegodziwe czyny kary w czasie swego życia na ziemi, to nie uniknie jej w rzeczywistości życia pośmiertnego. Tak czy inaczej obraz przekonuje, że świat zbudowany przez Boga jest sprawiedliwy i człowiek musi ponieść odpowiedzialność za popełnione zło. Stąd w obrazie H. Boscha tak istotną rolę odgrywa wizja piekła jako pośmiertnej sprawiedliwości za popełnione czyny. Piekło to zatem nic innego jak wieczne cierpienie, które staje się zapłatą za grzech ziemski.

Nie wszystkich oczywiście może zainteresować sztuka tak odległych czasów. Warto wtedy odwołać się do artysty znacznie bliższego czasom współczesnym, jakim był Pablo Ruiz Picasso¹⁶. Zawsze interesował go człowiek w jego dyspozycji psychicznej i społecznej. Poszukując różnych środków wyrazu, starał się zwrócić uwagę także na bolesne aspekty życia ludzkiego. Niewątpliwie jednym z najbardziej znanych i odważnych dzieł artysty była *Guernica* (rys. 2.). Ten znajdujący się obecnie w zbiorach

¹⁵ W. Bosing, *Bosch. Dzieła wszystkie*, Wydawnictwo Taschen, Warszawa 2005, s. 47.

¹⁶ P.R. Picasso (ur. 25 października 1881r., zm. 8 kwietnia 1973 r.) – naprawdę nazywał się Pablo Diego José Francisco de Paula Juan Nepomuceno María de los Remedios Cipriano de la Santísima Trinidad Ruiz y Picasso. Wielki hiszpański artysta uznawany także za jednego z największych malarzy XX w. znany jest głównie jako twórca nowego nurtu w malarstwie zwanego kubizmem. Wśród najbardziej popularnych prac artysty można wymienić: *Panny z Awinionu*, *Portret Gertrudy Stein*, *Stary gitarzysta*, *Dziewczyna na kuli*, *Guernica*. Por. Pablo Picasso, Encyklopedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Pablo-Picasso> (dostęp: 21.02.2021).

Muzeum Narodowego Centrum Sztuki Królowej Zofii w Madrycie obraz powstał w 1937 r. Dzieło jest wyrazem artystycznego hołdu, jaki został złożony baskijskiemu miastu Guernica, które zostało zbombardowane przez Niemców 26 kwietnia 1937 r. podczas hiszpańskiej wojny domowej¹⁷. Obraz P. Picassa pokazuje, do czego prowadzi nienawiść – uczucie, o którym często mówią skazani jako o emocji trudnej do opanowania i będącej częstym motywatores czynów przestępczych. Dzieło wywiera ogromny wpływ na oglądających je, niosąc w sobie wołanie o pokój i dobro. Wśród wielu symbolicznych postaci widniejących na obrazie warto w czasie zajęć resocjalizacyjnych zwrócić uwagę na kilka z nich.

Rys. 2. Pablo Picasso, Guernica¹⁸.

Wśród postaci zwierzęcych po lewej stronie płótna dostrzec można byka z białą głową. Wydaje się być niewzruszony wobec ogromu zła, które dokonuje się wokół niego. Symbolizuje on brutalność, wydaje się być sprawcą konfliktu, napastnikiem¹⁹. Z tego też wynika jego postawa ukazująca dumę zwycięstwa. Tuż pod bykiem pojawia się bardzo mocny element obrazu, a jest nim matka z martwym dzieckiem. Podnosi ona głowę w kierunku nieba, krzycząc z całych sił z bólu, który paraliżuje jej ciało. W swoich rękach trzyma martwego syna, który nie posiada źrenic na znak śmierci. F.D. Russell wskazuje, że ikonograficznym modelem

¹⁷ M. Szajda, *Protest song Pabla Picasso*, Głos Szczeciński Kamieński 2016, nr 25, s. 16.

¹⁸ P. Picasso, *Guernica*, <https://wszstk.wordpress.com/2016/06/26/guernica-arcydzelo-ktorego-boja-sie-najwieks/>, (dostęp: 21.02.2021).

¹⁹ R.F. Palmeral, *El Guernica de Picasso nada tiene que ver con el bombardeo de Guernica*, *Letralia*. Tierra de Letras, (2007) 161, <https://letralia.com/161/articulo07.htm>(dostęp: 21.02.2021).

tej postaci jest Pieta, czyli przedstawienie powszechnie znane w sztuce chrześcijańskiej ukazujące Maryję trzymającą w swoich ramionach martwe ciało Jezusa²⁰.

Środek kompozycji zajmuje koń, którego głowa, podobnie zresztą jak i głowa byka, zwrócone są w lewą stronę. W jego boku znajduje się pionowa rana. Cała postać konia przeplata się w szarościach i bieli. Symbolizuje on wszystkie niewinne ofiary – oczywiście w ogólnej interpretacji traktowane jako ofiary wojny (możemy jednak odnosić to do każdego rodzaju konfliktu, zwłaszcza gdy mamy do czynienia ze skazanymi za rozboje). Podniesiona głowa i otwarte usta jakby wołały do świata z bólu i przygnębienia. Nie jest to konieczne, ale obserwując zainteresowanie biorących udział w zajęciach, można przywołać myśl R.F. Palmerała wskazującą, że koń jest na tym obrazie symbolem całej Hiszpani zranionej przez faszyzm²¹. Tym samym wydaje się, że Picasso w tragedii Guernicy ukazuje ból całego kraju trawionego wojną domową, co odbiorcom powinno uzmysłwić, że „pielęgnowana” latami nienawiść i niezdolność do koncentracji na dobru drugiego człowieka może przynieść tragiczne skutki całemu społeczeństwu.

Tuż obok konia, po prawej stronie obrazu, dostrzec można kobietę, która wchodzi przez okno, trzymając w ręce zapaloną lampę. Ulatując przez okno, kobieta symbolizuje sobą wszystkich mieszkańców Guernicy uciekających z przerażeniem przed bombardowaniem²². Postać wydaje się być ukazana prawie w szoku, z odwróconym wzrokiem i przerażeniem na twarzy. Lecz taka jest właśnie wojna dotykająca swoim tragizmem najbardziej bezbronne osoby. Tuż za nią dostrzec można kolejną kobietę z podniesionymi rękami ku niebu. Stoi ona przed swoim palącym się domem, ginącym w płomieniach. Krzyczy z przerażenia i bezsilności. Wspomniane kobiety są ofiarami wojny, stając się tym samym symbolem istoty niewinnej – ofiary przypadkowej, tak jak to się zdarza w różnych sytuacjach konfliktowych. Jak zauważa Marc Montijano Cañellas, odbiorca, zatrzymując się nad tym dziełem, dostrzega tragedię ludzkiej nienawiści i przemożną bezradność tych, którzy są bezbronni wobec napaści. Tym samym wołanie P. Picassa staje się promocją pokoju i wzajemnego szacunku dla każdego człowieka, a w sposób szczególny tego bezbronnego

²⁰ F.D. Russell, *El Guernica de Picasso*, Editorial Nacional, Madryt 1981, s. 28.

²¹ R.F. Palmeral, *El Guernica de Picasso nada tiene que ver con el bombardeo de Guernica*, op. cit.

²² M. Montijano Cañellas, *Guernica – Pablo Picasso*, [w:] Hominec.com, https://www.homines.com/arte_xx/guernica/index.htm (dostęp: 21.02.2021).

i opuszczonego. Ból matki tracącej swoje dziecko niczym pięta staje się obrazem krzywdy. Uczy to, że wzajemne zrozumienie, zgoda i czynienie miłosierdzia wydają się najlepszym lekiem dla dotkniętej egoizmem ludzkości.

Znaczenie sztuki dla procesu readaptacji społecznej skazanych

W kodeksie karnym wykonawczym kara pozbawienia wolności traktowana jest jako forma służąca rozbudzeniu w skazanych potrzeby szanowania prawa, kształtowania w sobie społecznie aprobowanych postaw oraz poczucia odpowiedzialności i unikania powrotu do przestępstwa (art. 67 § 1). Wiąże się z tym zindywidualizowane oddziaływanie na skazanych w różnych systemach wykonywania kary, rodzajach i typach zakładów karnych (art. 67 § 2). Ustawodawca przewiduje dużą różnorodność środków oddziaływań penitencjarnych, takich jak: praca, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne (art. 67 § 3). Zajęcia kulturalno-oświatowe stanowią konglomerat różnych inicjatyw z wykorzystaniem szeroko pojmowanej kultury i sztuki. Zaliczane są do nich różne formy oddziaływań, takie jak grupy zainteresowań, wypożyczanie książek, praca twórcza, film czy formy teatralne, żeby w pracy resocjalizacyjnej podejmować działania samorozwojowe i minimalizować nudę więzienną²³.

Należy zauważyć, że sztuka już od najdawniejszych czasów, jak chociażby wspomniane dzieła H. Boscha, aż po współczesną działalność artystyczną oddziałuje zarówno na konkretnych ludzi, jak i na grupy środowiskowe. Jest istotnym elementem oddziaływania wychowawczego – wpływa na kształtowanie i modyfikację osobowości poszczególnych jednostek właśnie w celu przysposobienia ich do odpowiedzialnego życia w społeczności. Dzieła artystyczne w sposób subtelny dotykają najgłębszych pokładów ludzkiej wrażliwości i sumienia, wzywając do refleksji nad otaczającym światem, lecz także do autorefleksji prowadzącej do naprawy własnego życia. Sztuka ponadto prowadzi może do odbudowywania

²³ Machel H., *Więzienie jako instytucja karna i resocjalizacyjna* Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2003, s.260

w odbiorcy tych wartości, których nie miał on możliwości przyswoić sobie w normalnym procesie socjalizacji. Dlatego celem resocjalizacji przez sztukę jest próba odbudowania odpowiedniego systemu wartości poprzez kontemplację dzieła artystycznego.

Proponowani do wykorzystania w resocjalizacji H. Bosch i P. Picasso poprzez swoją działalność artystyczną próbowali wstrząsnąć odbiorcą, zmuszając go tym samym nie tylko do refleksji, lecz do swoistej „katharsis”, o której mówili starożytni. Kontemplując dzieło, odbiorca powinien dostrzec, do czego prowadzi szeroko pojęte zło ujawniające się czy to poprzez chciwość (jak u H. Boscha), czy też nienawiść i wojnę (jak u P. Picassa). Dostrzeżenie tych antywartości powinno rodzić pragnienie rezygnacji z nich w życiu własnym na rzecz promocji tego, co służy jednostce i społeczeństwu.

Zgodnie z art. 135 § 1 kkw oraz zarządzeniem nr 19/16 z 14 kwietnia 2016 r. Dyrektora Generalnego Służby Więziennej w zakładach karnych w ramach spędzania czasu wolnego organizuje się zajęcia kulturalno-oświatowe mające na celu między innymi aktywizację wpływającą na kształtowanie postaw społecznie pożądanych i rozwój osobisty. Ograniczone możliwości poruszania się skazanych ze względu na stopień izolacji uniemożliwiają dostęp do wielu form kultury, lecz nie utrudniają kontaktu z malarstwem czy to w formie drukowanej, czy w formie wirtualnej. Od organizacji prostych zajęć interpretacyjnych, atrakcyjnych, przyciągających pięknem wyrazu i niezbyt skomplikowanym przekazem treściowym, można zacząć proces rozbudzania w osadzonych zapotrzebowania na obcowanie ze sztuką. Poprzez zapoznanie z odpowiednimi dziełami sztuki można kształtować ich wewnętrzną wrażliwość i wypełniać ciekawymi treściami lata jednostajności i często pustki. Każda epoka pozostawiła po sobie dzieła, które stanowią bardzo dobre niewerbalne kanały komunikowania wspierające dążenie do modyfikowania dysfunkcyjnych systemów osobowości, o ile osoby prowadzące takie zajęcia będą otwarte na potrzeby resocjalizowanej jednostki. Odkrywanie wspólnie z osadzonymi estetycznych i etycznych wartości to świetna metoda na kształtowanie prawidłowych relacji jednostki ze społeczeństwem i z samym sobą. Dzięki swoim właściwościom ekspresywnym obrazy mają znaczenie arteterapeutyczne w pracy z osobami mającymi trudności w werbalizacji doświadczanych i często traumatycznych przeżyć. Mobilizują do wyrażania sensu przeżyć poprzez metafory czy symbole, pozwalając na pełniejsze zrozumienie siebie, negatywnej przeszłości

i otaczającej rzeczywistości. Poszerzając wiedzę, ułatwiają docieranie do podświadomych treści, które wpływają na korzystne zmiany w hierarchii wartości nawet u najtrudniejszych recydywistów penitencjarnych. Oddziałują pozytywnie na sferę emocjonalną, poprawiają nastrój, pomagają zwłaszcza uwięzionym kobietom i mężczyznom cierpiącym na depresję, lecz także zaspokajają potrzebę kreatywności i rozwoju osobistego. Służą też odpowiedniemu kształtowaniu wrażliwości komunikacyjnej. Jak podkreśla A. Janus, ważne jest w tym aspekcie branie pod uwagę założenia stworzonego przez National Communication Association (NCA) credo etyki komunikacji, które „eksponuje takie wartości w komunikacji, jak: wolność ekspresji, otwartość dostępu, wierność treści, różnorodność reprezentacji, szacunek dla osób i poglądów, konieczność wchodzenia w relacje poprzez nawiązywanie dialogu, na fundamencie szacunku, uznania prawa do godności, której podstawą jest moralność rozumiana jako dobro wspólne”²⁴.

Dążąc do przebudowy systemu wartości i norm osadzonych, można organizować spotkania z artystami, którzy dzięki charyzmatycznej osobowości potrafią zarazić pasją i przekonać do podejmowania prób odkrywania piękna dzieł sztuki i jednocześnie do podejmowania własnej twórczości. Przykładem takiej inicjatywy jest współpraca Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie z Aresztem Śledczym na Grochowie – jednym z jej wymiernych efektów są wyrzeźbione postacie mężczyzny i kobiety z twarzami osadzonych na Grochowie więźniów, wykonane wspólnie przez Pawła Althamera, Rafała Żwirka, twórców z grupy Reaktor – Laboratorium Rzeźby oraz same więźniarki. Inicjatywy takie przynoszą nie tylko korzyści resocjalizacyjne, lecz także przyczyniają się do poprawy bezpieczeństwa i porządku w zakładzie karnym.

Kontakty ze sztuką zachęcają do podejmowania prób w kierunku własnej twórczości – pokazuje to organizowany od 1992 r. w Zakładzie Karnym w Sztumie Ogólnopolski Przegląd Sztuki Więziennej, który w 2020 r. zaowocował uczestnictwem 220 osób prezentujących prawie 1000 prac w kategorii artystycznej, literackiej, muzycznej, teatralnej oraz filmowej. Podobne konkursy odbyły się w jednostkach penitencjarnych w Krasnymstawie, Siedlcach, Bydgoszczy, Gdańsku i Radziejowie. Podobne inicjatywy potwierdzają, że oddziaływanie poprzez sztukę jest

²⁴ A. Janus, *Rola wrażliwości moralnej w przestrzeni komunikacyjnej szkoły*, [w:] M. Szajda, *Aksjonormatywny aspekt relacji jako fenomen społeczny, kulturotwórczy i gospodarczy*, Akademia Sztuki w Szczecinie, Szczecin 2017, s. 28.

potrzebne, więc dobrze, że po 2000 r. programy arteterapii stały się w naszym systemie popularne²⁵. W sprawozdaniach Okręgowego Inspektoratu Służby Więziennej w Lublinie znaleźć można wiele potwierdzeń pozytywnych oddziaływań resocjalizacyjnych z wykorzystaniem arteterapii. Między innymi uwagę zwraca autorski projekt Katarzyny Korony „Podziel się emocjami” – program resocjalizacji skierowany do skazanych odbywających długoterminowe kary pozbawienia wolności w Zakładzie Karnym w Opolu Lubelskim²⁶. Ukierunkowuje on osoby, które prowadzą działania resocjalizacyjne na motywowanie skazanych do refleksji nad własną sytuacją i do aktywnego wzbudzania zainteresowań poznawczych, efektywnego spędzania czasu wolnego, rozwijania postawy twórczej, poszerzania horyzontów myślowych, wreszcie umożliwienia skazanym doświadczenia pozytywnego treningu społecznego wpływającego na poprawę ich funkcjonowania wśród innych ludzi oraz kształtowania umiejętności współpracy w grupie.

Podsumowanie

Wszyscy mamy świadomość tego, że sztuka bardzo mocno na nas wpływa. Powyższe refleksje potwierdzają, że w wielu sytuacjach życiowych liczy się nie tylko jej estetyka, znaczenie kolorów, kształtów, przedstawianych sytuacji, a nawet atmosfera, w jakiej sztukę oglądamy – są to istotne czynniki dążenia do osiągnięcia harmonii między nami a otaczającym nas światem. Warto zwłaszcza ten aspekt roli sztuki wykorzystać w resocjalizacji. Warto organizować osadzonym chociaż krótkie spotkania ze sztuką, ponieważ to wzbogaca osobowość, zmusza do myślenia, budzi ciekawość świata, chęć głębszego poznania i zrozumienia siebie, działa na uczucia, wyobraźnię, wspomaga naukę samodzielności, krytycyzmu i kształtuje wrażliwość. Warto tutaj zwrócić uwagę na pogląd Janiny Florczykiewicz, która w swoich opracowaniach proponuje terapię przez sztuki plastyczne

²⁵ P. Piotrowski, *Sztuka drogą do wolności. Konteksty diagnostyczne i resocjalizacyjne projektu „Labirynt Wolności”* (realizowanego w ZK w Nowym Wiśniczu), „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 2012, nr 76-77, s. 96.

²⁶ K. Korona, *Wykorzystanie arteterapii w resocjalizacji penitencjarnej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2019, T. XXXVIII, z. 1.

„jako sposób na podwyższenie dobrostanu recydywistów penitencjarnych, umożliwiając im doświadczenie poczucia satysfakcji i spełnienia”²⁷.

Potwierdzeniem słuszności podjętych w artykule rozważań są też sugestie T. Rudowskiego, który mówiąc o konieczności rozwiązania konfliktu między działaniami twórczymi (pozytywnymi) a negatywnymi w kontekście specyficznych problemów u osób nieprzystosowanych społecznie (takich jak: frustracja potrzeb, konflikty z otoczeniem, wybieranie agresji w odpowiedzi na niepowodzenie czy nowe sytuacje), proponuje korzystać ze sztuki w procesie resocjalizacji, ponieważ pozwala ona wyrazić trudne emocje, a „szeroki wachlarz technik arteterapeutycznych znacząco może wzbogacić ofertę resocjalizacyjną, nie tylko w wymiarze indywidualnym, ale również społecznym – w otoczeniu innych ludzi – choćby innych skazanych”²⁸.

Proces resocjalizacji poprzez sztukę powinien dotyczyć szerokiego zakresu tematycznego – związanego z człowiekiem, przestrzenią, pięknymi przedmiotami – wszystko to z wykorzystaniem interpretacji bogatego asortymentu środków wyrazu. Inspirowanie postaw etycznych przez odpowiednio dobrane dzieła powoduje przenikanie sztuki do treści życia codziennego składające się na fundament wychowawczego oddziaływania, które w zakładach karnych jest istotne ze względu na kształtowanie właściwych relacji i zgodnego z normami społecznymi funkcjonowania w grupie. Sztuka może dla osadzonych stać się uniwersalnym językiem wyrażania wartości, myśli, ideałów moralnych oraz kształtowania kreatywnego myślenia, wrażliwości na piękno i tworzenia nowej, lepszej rzeczywistości.

²⁷ J. Florczykiewicz., *Terapia przez kreację plastyczną w resocjalizacji recydywistów penitencjarnych*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013, s. 146.

²⁸ Rudowski T., *Edukacja i terapia przez sztukę. Arteterapia w świetle teorii doznań transakcyjnych*, Wydawnictwo Eneteia, Warszawa 2013, s. 44.

Bibliografia

- Arystoteles, *Retoryka, Retoryka dla Aleksandra, Poetyka*, tłum. H. Podbielski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Bilikiewicz A., Prużyński S., Wciórka J., Rybakowski J., *Psychiatria*, t. 3, Wydawnictwo Urban & Parner, Wrocław 2003.
- Bosing W., *Bosch. Dzieła wszystkie*, Wydawnictwo Taschen, Warszawa 2005.
- Devitini Dufour A., *Bosch. Klasycy sztuki*, tłum. A. Wieczorek-Niebielska, Przedsiębiorstwo Wydawnicze „Rzeczypospolita” S.A., Warszawa 2006.
- Florczykiewicz J., *Terapia przez kreację plastyczną w resocjalizacji recydywistów penitencjarnych*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2013.
- Janus A., *Rola wrażliwości moralnej w przestrzeni komunikacyjnej szkoły*, [w:] M. Szajda, *Aksjonormatywny aspekt relacji jako fenomen społeczny, kulturotwórczy i gospodarczy*, Akademia Sztuki w Szczecinie, Szczecin 2017.
- Korona K., *Wykorzystanie arteterapii w resocjalizacji penitencjarnej*, „Lubelski Rocznik Pedagogiczny” 2019, T. XXXVIII, z.1.
- Machel H., *Więzenie jako instytucja karna i resocjalizacyjna*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk 2003.
- Rudowski T., *Edukacja i terapia przez sztukę. Arteterapia w świetle teorii doznań transakcyjnych*, Wydawnictwo Eneteia, Warszawa 2013.

Netografia

- Encyclopedia Britannica*, Bosch Hiëronymus, <https://www.britannica.com/biography/Hieronymus-Bosch>.
- Freud S., Brauer J., *Studia nad histerią*, tłum. R. Reszke, Wydawnictwo KR, Warszawa 2012.
- Hieronymus Bosch: Wóz siana*, [w:] wiara.pl. kultura, <https://kultura.wiara.pl/doc/451739.Hieronymus-Bosch-Woz-siana>.
- Kłagisz M., *Grzech, kara i piekło w malarstwie Hieronima Boscha oraz średniowiecznej literaturze eschatologicznej*, w: Jagiellonian Univeristy Repository, <https://core.ac.uk/reader/225129650>.
- Montijano Cañellas M., *Guernica – Pablo Picasso*, [w:] Hominec.com, https://www.homines.com/arte_xx/guernica/index.htm.
- Palmeral R. F., *El Guernica de Picasso nada tiene que ver con el bombardeo de Guernica*, Letralia. Tierra de Letras, (2007) 161, <https://letralia.com/161/articulo07.htm>.
- Picasso Pablo, *Encyklopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Pablo-Picasso>.

Russell F.D., *El Guernica de Picasso*, Editorial Nacional, Madryt 1981.

Sachs J., *Aristotle: Poetics*, [w:] *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/aris-poe/#H2>.

Szajda M., *Protest song Pabla Picasso*, „Głos Szczecińsko-Kamieński” 2016, nr 25.

Szajda M., *Zaproszenie Hieronima Boscha na ... sianokosy*, „Głos Szczecińsko-Kamieński”, 2015, nr 10.

Wierszuń A., Średniowieczny świat Hieronima Boscha, odsłona pierwsza „Wóz z sianem”, [w:] *Kroniki kulturalne*, <https://kronikikulturalne.wordpress.com/2012/01/04/sredniowieczny-swiat-hieronima-boscha-odslona-pierwsza-woz-z-sianem>.

Wóz z sianem. Co nieco o sztuce i inne historie, <https://kronikikulturalne.wordpress.com/2012/01/04/sredniowieczny-swiat-hieronima-boscha-odslona-pierwsza-woz-z-sianem/>.

Spis ilustracji:

Rys. 1: Bosch H., *Wóz z sianem*, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4c/Hieronimus_Bosch_-_De_hooiwagen_%28c.1516%2C_Prado%29.jpg.

Rys. 2: Picasso P., *Guernica*, <https://wszstk.wordpress.com/2016/06/26/guernica-arcydzieto-ktorego-boja-sie-najwieksi/>.

